

Arifə Tapdıq qızı Yusifova⁶⁶
NİTQ ETİKASINDA NORMATİV QAYDALAR, MÜRACİƏT FORMALARI,
MİMİKA VƏ JESTLƏR

Giriş. Nitq etikasının formaları və normaları. Etika yunanca “ethos”, latınca “ethika” sözlərindən olub adət, xasiyyət mənasındadır. Nitqin etikası dedikdə mədəni, ədəbi nəzakətli nitq nəzərdə tutulur. Nəzakətə danışmaq, başqasının dediklərinə hörmətlə yanaşmaq Azərbaycanda mədəni etiket normalarından biri olmuşdur və indi də belədir. Atalar sözləri və məsəllərdə, klassik şairlərin və müasir yazıçıların əsərlərində bu barədə dəyərli fikirlər və nümunələr vardır. Məsələn, *adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit* atalar məsəlində dərin fikir ifadə olunur. Bunun mənası odur ki, sən öz danışığına diqqətli olduğun kimi qarşıdakının dediklərinə də hörmətlə yanaşmalısən, özünü ondan üstün tutmamalısan. Böyük Nizami Gəncəvi başqaları ilə danışmada həssas və səbrli olmağı, hətta başqası kobud söz işlədikdə onun səviyyəsinə enməməyi məsləhət görür:

Nalayiq söz ilə etsələr xitab;
Sən gərək sükutla verəsən cavab.

Həm danışmada, həm də yazıda mədəni nitqin tələblərinə əməl olunmalıdır.

Bu normalar və formalar əsasən aşağıdakı hallarda özünü göstərir: Görüşmə, hal-əhval tutma zamanı; müraciət zamanı; şad və pis xəbərləri çatdırma zamanı; dinləmə zamanı; danışığın intonasiyasında; mimika və jestlərdə. Şifahi nitqdə bu halların hamısı müşahidə olunur. Bunlardan hal-əhval tutma, müraciət, şad və pis xəbərləri çatdırma həm də yazılı nitqdə aiddir. Adamlar bir-biri ilə görüşdükdə bir qayda olaraq aşağıdakı sözlərdən istifadə edirlər: *salam, sabahınız xeyir, axşamınız xeyir, hər vaxtınız xeyir, salamaleyküm, kefiniz necədir, necəsiniz* və s.

Əsas hissə. Bütün bu sözlər başqalarına hörmət, diqqət əlamətidir. Əgər birisi tanışını gördükdə belə sözlərdən birini işlətmərsə, deməli, ona laqeydlik göstərir, ona diqqətsiz olur. Elə buna görə də, çox zaman ondan inciyirlər, hətta küsürlər. N. Abdullayev və Z. Məmmədov birgə yazdıqları kitabda qeyd edirlər: “Bu sözlər məqamında işlədilməlidir. İstər tək bir adama müraciətdə olsun, istərsə də bir necə adama, auditoriyaya olsun, konkret şəraitdə hansı sözü işlətmək barədə düşünmək lazımdır. Hansı söz xoş təəsürat yaradırsa o söz işlədilməlidir. Məsələn, möminlərlə rastlaşdıqda *salamaleyküm* sözünün işlədilməsi məsləhətdir. Bəzi yerlərdə isə bəzən bu sözü işlətmək yaxşı təəsürat yaratmır. Məktəblərin birində müəllimlər uşaqlarla *sabahınız xeyir*, yaxud *salam* deyər görüşürdülər. Buraya yeni işləməyə gəlmiş gənc müəllim sinfə daxil olub uşaqlara *salamaleyküm* dedi. O, həm sözü təhrif etdi, həm də qərribə bir intonasiya ilə dedi. Buna görə də şagirdlər onu yaxşı qarşılamadı. Bəzisi heç cavab vermədi, bəziləri isə güldü (1, s. 14). Başqalarına necə müraciət etmək nitq mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Müraciətin özünəməxsus məqamları var: şəxsin yaşı, cinsi, vəzifəsi, ictimai mövqeyi, habelə müraciət olunan yer (ev, tədris prosesi, idarə, küçə, iclas və s.) müraciət edənə müraciət olunanın münasibəti (qohumluq, dostluq, rəsmi münasibətlər) və sairə.

Eyni məzmunlu müraciəti müxtəlif formalarda ifadə etmək olar. Məsələn, səviyyəsindən asılı olaraq adamları *kitabı ver* məzmununu müxtəlif şəkildə deyirlər: *kitabı ver, zəhmət olmasa kitabı ver, xahiş edirəm kitabı ver, oğlum, kitabı ver, o kitabı mənə verə bilərsinizmi* və s. Zaman keçdikcə müraciət formalarında dəyişikliklər olur. Məsələn, kişilərə müraciət formaları dövrdən asılı olaraq dəyişmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulana qədər *mirzə, ağa* və *bəy* sözləri geniş işlənmişdir və illər keçdikcə onlar dəbdən düşmüşdür. Son zamanlar isə onlar yenidən dirçəldirir. Sovet dövründə *yoldaş* sözü geniş işlənirdi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu söz, demək olar ki, işlənir.

1990-cı illərdə *bəy* sözü geniş işlənirdi. O zaman Xalq Cəbhəsinin nümayəndələri hakimiyyət başında idilər. Bu söz əsasən onların təşəbbüsü və vasitəsi ilə yayılmışdı. Lakin onlar özlərini hörmətdən saldıqdan sonra *bəy* sözü də hörmətdən düşdü demək olar, işlənməyə başladı. İndi nadir hallarda işlənir. Müəyyən hallarda *vətəndaş* sözündən də istifadə olunur. Rəsmi vəzifə tutanlar, məhkəmə prosesində hakimlər adamlara belə müraciət edirlər. Yaxud küçədə, nəqliyyatda adamlar tanımadıqlarını bəzən *vətəndaş* deyər çağırırlar. Kişilərə müraciət formaları olan sözlər bir sıra hallarda adlarla yanaşı işlənir. Əhməd bəy, Fuad bəy, cənab İsmayilov, cənab Köçərli və s. Hazırda kişiler arasında ən çox *müəllim, cənab* sözlərindən istifadə olunur. Bunlar da məqama görə işlədilir. Hər adama, məsələn fəhləyə, bağbana, baytara *müəllim* deyər müraciət etmək məqbul deyildir (2, s. 123). Müraciət olunanın peşəsindən asılı olaraq da xüsusi müraciət sözləri işlədilir. Məsələn, müəllimlərə müraciətlə deyirlər: *Akif müəllim*, həkimə müraciətlə *doktor Akif*, yaxud *Akif həkim* və s. deyər müraciət olunur.

Kişilərə müraciətdə qohumluq əlaqələri də rol oynayır. Əmiyə *Rauf əmi*, yaxud *əmi*, dayıya *Rauf dayı*, yaxud *dayı* deyər müraciət edirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əmi və dayı sözləri ümumi münasibətdə də işlənir. Məsələn, bir nəfər özündən yaşlı adama *əmi*, yaxud *dayı* deyər müraciət edir. Qadınlara müraciət forması olaraq *xanım* işlədilir. Sovet dövründə bu müraciət forması, demək olar, qadağan olunmuşdu. Çünki əvvəlki dövrlərdə varlı və çox nüfuzlu adamların – mülkədarın, xanın, bəyin arvadına *xanım* deyərmişlər. Sonralar bu söz əvvəlki mənasından uzaqlaşmış, hörmət bildirən, müraciət olunanın şəxsiyyətini ucaldan söz kimi işlədilmiş. İndi də həmin məzmununda işlədilir. Qadınlarda müraciətdə qohumluq bildirən sözlər də işlədilir. *Xala, bibi, ana, nənə* və s. Bu sözlərdən təkcə qohumlar arasında deyil, ümumi müraciət formaları kimi də istifadə olunur. Yəni adamlar özündən yaşlı qadınlara da *xala, bibi, nənə, bəzən ana* sözləri ilə müraciət edirlər.

⁶⁶ Azərbaycan Tibb Universiteti “Azərbaycan dili” kafedrası, b\m

Həm kişilərə, həm də qadınlara ümumi müraciət formaları da var. *Sən və siz* sözləri buna misal ola bilər. Bir qayda olaraq rəsmiyyət və ehtiram, hörmət məqamlarında **siz** sözü işlədilir. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşqarlı yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə *sən*, böyüklərə *siz* deyirlər.

Aşağıdakı hallarda siz müraciət formasının işlədilməsi məqbul deyil: Ailə üzvləri arasında, dost yaxud yoldaşlar arasında, müəllimin şagirdlərə müraciətində. Müraciət zamanı əzizləmə, həddən artıq hörmət bildirmə mənasında da bir sıra sözlər işlədilir. Məsələn, çox hörmət olunan həm yaşda *qardaşım*, yaxud *mənim qardaşım* deyər müraciət edirlər. Yaxud yaşlı adamlar özlərindən kiçiklərə *oğlum*, *balam*, *əzizim*, *qızım* və s. deyər müraciət edirlər.

Adamların bir-birinə müraciət sözləri çox zaman sonra bildirilən fikir üçün bir giriş xarakteri daşıyır. Bunun məzmunu müxtəlif ola bilər. Adamlar arsında sevinc, şadlıq, yaxud kədər, qəmginlik məzmunlu fikir insan psixologiyasına güclü təsir göstərir. Buna görə də şad və pis məzmunlu xəbərləri başqasına bildirdikdə son dərəcə ehtiyatlı və həsas olmalı, sözləri diqqətlə seçməli və dinləyicinin psixoloji əhvalını nəzərə almaq lazımdır. Həm şad, həm də pis xəbərləri qəflətən, sərt sözlərlə bildirmək məsləhət deyil. Həyatda belə hallar olmuşdur ki, qəfil şad və ya pis xəbərdən şəkər xəstəliyinə tutulmuşlar, hətta vəfat etmişlər. Buna görə də həmin xəbərləri bildirməkdən əvvəl dinləyicini, yaxud müraciət olunanı müəyyən sözlərlə psixoloji cəhətdən hazırlamaq lazımdır. Televiziya verilişlərindən birində müxbir müharibənin od-alovundan çıxmış, Mehdi Hüseynzadə ilə birlikdə ağır əsirlik həyatı keçirmiş rəssam Cabbar Quliyevdən yaşının çox olmasına baxmayaraq çox gümrah qalmasının səbəblərini soruşduqda o cavab vermişdir ki, bunun səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi həyat yoldaşıdır. O heç vaxt mənə bəd xəbərləri qəflətən xəbər vermir. Yaxın adamlarımdan biri vəfat etmişdi. Bundan xəbərim yox idi. Mən evə gələndə həyat yoldaşım məni gülər üzlə qarşıladı. Xörək gətirdi. Yeməkdən sonra dedi ki, gəlsənə filankəs gilə gedək. Dedim, xeyir ola. Dedi ki, deyirlər xəstələnib. Sonra asta-asta məni başa saldı ki həmin adam vəfat edibdir. Beləliklə, mən heç bir psixoloji stress keçirmədim. Şad və pis xəbərləri bildirməyin təsiri haqqında maraqlı bir hekayət var. Padşah yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülüb, yalnız biri qalıb. Padşah yuxuyozanı çağırır yuxusunu söyləyir. Yuxuyozan deyir ki, padşah sağ olsun, bu o deməkdir ki, bütün qohumların öləcək sən tək qalacaqsan. Padşah onun boynunu vurdurur. Baqa bir yuxuyozanı çağırır. O isə deyir ki, padşah sağ olsun, sən gözəl bir yuxu görübsən. Bu o deməkdir ki, sən çox uzun ömür sürəcəksən və bütün qohumlarından çox yaşayacaqsan. Padşah ona qiymətli ənam verir.

Nitq etikasının vacib məsələlərindən biri də başqasını səbrlə dinləməyi bacarmaqdır. Başqasının nitqini yersiz replikalarda kəsmək, ona diqqətlə qulaq asmamaq mədəniyyətsizlikdir. Əlbəttə, zəruri hallarda başqasının sözünü kəsmək olar. Lakin bu mədəni qaydada edilməlidir. Aşağıdakı hallarda danışanın nitqinə müdaxilə etmək mümkündür. Danışan bəhs etdiyi məsələdən çox uzaqlaşdıqda, eyni fikri yersiz olaraq dönə-dönə təkrar etdikdə, yaxud danışanı ruhlandırmaq, onun nitqini qüvvətləndirmək istədikdə. Birinci halda kobud bir şəkildə *düz demirsən*, *çərənləmə*, *bir şeyi bilmirsən*, *danışma*, *vaxtımızı alma* və s. kimi ifadələrdən istifadə etmək olmaz. Bunun əvəzinə *bağışlayın*, *siz mətləbdən uzaq düşürsünüz*, *üzr istəyirəm*, *bu fikri indicə dediniz*, *başqa məsələyə keçin* və s. sözləri işlətmək olar. İkinci halda *doğrudur*, *bu yenilikdir*, *halal olsun* və sair kimi sözlərdən istifadə etmək mümkündür.

Beləliklə, ola bilər ki, başqası danışan zaman onun dinləyən öz fikrini dərhal bildirmək qərarına gəlsin, buna zəruriyyət hiss etmir. Diqqətlə dinləmək və danışanın dediklərinə öz münasibətini mədəni şəkildə bildirmək müəllim üçün son dərəcə vacibdir. Məlumdur ki, şagirdlər və tələbələr çox şeyi yenidən öyrəndiklərinə görə onu dərhal qavraya bilmirlər və cavablarında natamamlığa, səhvlərə yol verirlər. Bu zaman müəllim *sən yaxşı danışmırsan*, *səndən bir şey çıxmaz*, *ayıb olsun*, *adi şeyləri bilmirsən* kimi ifadələrlə onları ruhdan salmamalı, onları pisikdirməməlidir. Elə sözlər deyilməlidir ki, şagird, yaxud tələbə yenidən düşünməyə vadar olsun, onda ruh düşgünlüyü yaranmasın. Məsələn, deyər bilər ki, bir az da fikirləş, tam cavab ver; əsasən düz deyirsən, lakin filan məsələni yarımçıq dedin; görünür, oxuduğuna yaxşı fikir verməmişsən, ona görə dediklərin dolaşıqdır və s. A. Abdullayev öz kitabında yazır: “Şəraitdən, məkandan asılı olaraq nitq etikətləri müxtəlif cür ola bilər. İctimai yerlərdən kənarında bir-birinə yaxın adamlar arsında uca tonla danışmaq, ərkyana sözlər (bu bəzən kobud məzmununda olsa da) söyləmək mümkündür. Lakin ictimai yerlərdə, yəni avtobusda, iclasda, toy və yas mərasimlərində və s. yerlərdə iki nəfər arasında ərkyana deyilən sözlərdən istifadə etmək, uca tonla danışmaq qəbahətdir (3, s. 45-56).

Bəziləri digəri ilə danışdıqda özünü ondan üstün tutur, daha ağıllı görünmək üçün yalanlar söyləyir, həmsöhbətinə danışmağa imkan vermir. Halbuki, mədəni adam özünü müsahibinə bərabər tutmalı, hətta bəzən təvazokarlıq edərək qarşdakının ondan üstün olduğunu hiss etməlidir. Bu onun hörmətini artırır. Adamların söhbətində xoşa gəlməyən cəhətlərdən biri qiybət etməkdir. Söhbətdə iştirak etməyənlər haqqında, xüsusilə onun mənfə cəhətləri barədə danışmaq mədəniyyətsizlikdir. Nitq etikasında intonasiyanın da böyük rolu vardır. Hər bir söz onun deyiliş intonasiyasından asılı olaraq müsahibə həm xoş, həm də pis təsir bağışlaya bilər. Ünsiyyətin tonu insanın xarakterindən, ümumi mədəniyyətindən çox asılıdır. Elə adam var ki, ucadan danışmağa adət edibdir. Elə adam da var ki, səsi güclə eşidilir. Başqaları ilə ünsiyyətdə olarkən “anadangəlmə” intonasiya xüsusiyyətinin əsiri olmamalı, konkret danışmaq məqamına, şəraitinə uyğun intonasiya seçilməlidir. Bu intonasiya bir qayda olaraq diqqətli, hörmətli ifadə etməlidir.

“*Salam* sözünə intonasiya ilə bir neçə məzmun vermək olar. Əgər çoxdan bəri görmədiyin adamla görüşdən sevinc hissini, ona məhəbbəti bildirmək istəyirsənsə bu zaman həmin söz xoşagəlməli bir tembrlə və *salam* sözündəki ikinci *a* səsi uzadılaraq tələffüz edilir. Əgər bu sözlə görüşdüyün adamdan xoşun gəlmədiyini bildirmək istəyirsənsə bu zaman həmin söz kobud və quru tembrlə və sözdəki səslər qısa tələffüz olunur” (4, s. 41, 48, 56).

Nəticə. Nitq etikasında mimika və jestlər, yəni üz ifadələri və əl-qol hərəkətləri də müəyyən rol oynayır. Bunlar, demək olar, nitqi tamamlayır. Onların vasitəsilə müsahibə hörmət və məhəbbəti, yaxud laqeydliyi və nifrəti ifadə etmək mümkündür. Bunlar həm də ünsiyyəti gücləndirir, ona emosional çalar verir.

Mimika və jestlər konkret məqama uyğun olmalıdır. Əgər üz-gözünü turşudaraq başqasına müraciət edirsənsə, yaxud belə vəziyyətdə onun salamını alırsansa bununla ona soyuq münasibətini, laqeydliyini ifadə etmiş olursan. Əgər ünsiyyətdə gülürzlük göstərirənsə bu müsahibinə hörməti ifadə edir və onda xoş təəsurat yaradır. Jestlər nitqi gücləndirməklə bərabər auditoriyanı ələ almaq, onu idarə etmək, nəzarətdə saxlamaq üçün təsirli vasitələrdəndir .

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001, s. 14
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968, s. 123
3. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri . Bakı, 1988, s. 45-56.
4. Dil mədəniyyəti (мәснүә). Bakı, 1972, 1974, 1979, 1985; s. 41, 48, 56.

Açar sözlər: natiqlik sənəti, etik normalar, aydın diksiya, mədəni nitq, ritorik suallar, ədəbi dil normaları

Key words: oratory, ethical norms, clear diction, cultural speech, rhetorical questions, norms of literary language

Ключевые слова: специальность ораторства, этические нормы, ясная дикция, культурная речь, риторические вопросы, нормы литературного языка

Резюме

В статье культурная речь оценивается как основное качество грамотного и благородного человека. С этой точки зрения приводятся примеры связанные с культурными нормами, мыслями, выражениями, жизненными фактами. В некоторых случаях также используется **слово гражданин**. Так обращаются к людям люди, занимающие официальные должности и судьи в судебном процессе. Или на улице, в транспорте люди иногда называют незнакомых людей гражданами. Слова с мужскими формами обращения в ряде случаев употребляются вместе с существительными. Ахмед-бей, Фуад-бей, г-н Исмаилов, г-н Кочерли и др. В настоящее время слова «учитель» и «господин» в основном употребляются среди мужчин. Они также используются в соответствии со статусом.

Summary

The article's main quality is regarded as educated, polite talk. In this regard a number of speech ethics opinions views are expressed, the facts of life, brought samples. Facial expressions and gestures, that is, facial expressions and hand movements, also play a certain role in speech ethics. These words almost complete the speech. Through them you can express respect and love or indifference and hatred. They also strengthen communication and give it an emotional tone. Mimics and gestures must correspond to the specific moment. If you turn to someone with a sour face or meet his greeting in such a situation, you express your cold attitude and indifference to him.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Teymurova